

geschiedenis (pilot)

Het correctievoorschrift bestaat uit:

- 1 Regels voor de beoordeling
- 2 Algemene regels
- 3 Vakspecifieke regels
- 4 Beoordelingsmodel
- 5 Inzenden scores
- 6 Bronvermeldingen

1 Regels voor de beoordeling

Het werk van de kandidaten wordt beoordeeld met inachtneming van de artikelen 41 en 42 van het Eindexamenbesluit v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o.-v.b.o.

Voorts heeft het College voor Examens (CvE) op grond van artikel 2 lid 2d van de Wet CvE de Regeling beoordelingsnormen en bijbehorende scores centraal examen vastgesteld.

Voor de beoordeling zijn de volgende passages van de artikelen 36, 41, 41a en 42 van het Eindexamenbesluit van belang:

- 1 De directeur doet het gemaakte werk met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen en het proces-verbaal van het examen toekomen aan de examinerator. Deze kijkt het werk na en zendt het met zijn beoordeling aan de directeur. De examinerator past de beoordelingsnormen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door het College voor Examens.
- 2 De directeur doet de van de examinerator ontvangen stukken met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen, het proces-verbaal en de regels voor het bepalen van de score onverwijld aan de gecommiteerde toekomen.
- 3 De gecommiteerde beoordeelt het werk zo spoedig mogelijk en past de beoordelingsnormen en de regels voor het bepalen van de score toe die zijn gegeven door het College voor Examens.

De gecommiteerde voegt bij het gecorrigeerde werk een verklaring betreffende de verrichte correctie. Deze verklaring wordt mede ondertekend door het bevoegd gezag van de gecommiteerde.

- 4 De examiner en de gecommiteerde stellen in onderling overleg het aantal scorepunten voor het centraal examen vast.
- 5 Indien de examiner en de gecommiteerde daarbij niet tot overeenstemming komen, wordt het geschil voorgelegd aan het bevoegd gezag van de gecommiteerde. Dit bevoegd gezag kan hierover in overleg treden met het bevoegd gezag van de examiner. Indien het geschil niet kan worden beslecht, wordt hiervan melding gemaakt aan de inspectie. De inspectie kan een derde onafhankelijke gecommiteerde aanwijzen. De beoordeling van de derde gecommiteerde komt in de plaats van de eerdere beoordelingen.

2 Algemene regels

Voor de beoordeling van het examenwerk zijn de volgende bepalingen uit de regeling van het College voor Examens van toepassing:

- 1 De examiner vermeldt op een lijst de namen en/of nummers van de kandidaten, het aan iedere kandidaat voor iedere vraag toegekende aantal scorepunten en het totaal aantal scorepunten van iedere kandidaat.
- 2 Voor het antwoord op een vraag worden door de examiner en door de gecommiteerde scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel. Scorepunten zijn de getallen 0, 1, 2, ..., n, waarbij n het maximaal te behalen aantal scorepunten voor een vraag is. Andere scorepunten die geen gehele getallen zijn, of een score minder dan 0 zijn niet geoorloofd.
- 3 Scorepunten worden toegekend met inachtneming van de volgende regels:
  - 3.1 indien een vraag volledig juist is beantwoord, wordt het maximaal te behalen aantal scorepunten toegekend;
  - 3.2 indien een vraag gedeeltelijk juist is beantwoord, wordt een deel van de te behalen scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel;
  - 3.3 indien een antwoord op een open vraag niet in het beoordelingsmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het beoordelingsmodel;
  - 3.4 indien slechts één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, wordt uitsluitend het eerstgegeven antwoord beoordeeld;
  - 3.5 indien meer dan één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, worden uitsluitend de eerstgegeven antwoorden beoordeeld, tot maximaal het gevraagde aantal;
  - 3.6 indien in een antwoord een gevraagde verklaring of uitleg of afleiding of berekening ontbreekt dan wel foutief is, worden 0 scorepunten toegekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is aangegeven;
  - 3.7 indien in het beoordelingsmodel verschillende mogelijkheden zijn opgenomen, gescheiden door het teken /, gelden deze mogelijkheden als verschillende formuleringen van hetzelfde antwoord of onderdeel van dat antwoord;

- 3.8 indien in het beoordelingsmodel een gedeelte van het antwoord tussen haakjes staat, behoeft dit gedeelte niet in het antwoord van de kandidaat voor te komen;
- 3.9 indien een kandidaat op grond van een algemeen geldende woordbetekenis, zoals bijvoorbeeld vermeld in een woordenboek, een antwoord geeft dat vakinhoudelijk onjuist is, worden aan dat antwoord geen scorepunten toegekend, of tenminste niet de scorepunten die met de vakinhoudelijke onjuistheid gemoeid zijn.
- 4 Het juiste antwoord op een meerkeuzevraag is de hoofdletter die behoort bij de juiste keuzemogelijkheid. Voor een juist antwoord op een meerkeuzevraag wordt het in het beoordelingsmodel vermelde aantal scorepunten toegekend. Voor elk ander antwoord worden geen scorepunten toegekend. Indien meer dan één antwoord gegeven is, worden eveneens geen scorepunten toegekend.
  - 5 Een fout mag in de uitwerking van een vraag maar één keer worden aangerekend, tenzij daardoor de vraag aanzienlijk vereenvoudigd wordt en/of tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
  - 6 Een zelfde fout in de beantwoording van verschillende vragen moet steeds opnieuw worden aangerekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
  - 7 Indien de examinerator of de gecommiteerde meent dat in een examen of in het beoordelingsmodel bij dat examen een fout of onvolkomenheid zit, beoordeelt hij het werk van de kandidaten alsof examen en beoordelingsmodel juist zijn. Hij kan de fout of onvolkomenheid mededelen aan het College voor Examens. Het is niet toegestaan zelfstandig af te wijken van het beoordelingsmodel. Met een eventuele fout wordt bij de definitieve normering van het examen rekening gehouden.
  - 8 Scorepunten worden toegekend op grond van het door de kandidaat gegeven antwoord op iedere vraag. Er worden geen scorepunten vooraf gegeven.
  - 9 Het cijfer voor het centraal examen wordt als volgt verkregen.
Eerste en tweede corrector stellen de score voor iedere kandidaat vast. Deze score wordt meegedeeld aan de directeur.
De directeur stelt het cijfer voor het centraal examen vast op basis van de regels voor omzetting van score naar cijfer.

NB Het aangeven van de onvolkomenheden op het werk en/of het noteren van de behaalde scores bij de vraag is toegestaan, maar niet verplicht.
Evenmin is er een standaardformulier voorgeschreven voor de vermelding van de scores van de kandidaten.
Het vermelden van het schoolexamencijfer is toegestaan, maar niet verplicht.
Binnen de ruimte die de regelgeving biedt, kunnen scholen afzonderlijk of in gezamenlijk overleg keuzes maken.

3 Vakspecifieke regels

Voor dit examen kunnen maximaal 78 scorepunten worden behaald.

Voor dit examen is de volgende vakspecifieke regel vastgesteld:
Vakinhoudelijke argumenten moeten afkomstig zijn uit gezaghebbende, wetenschappelijke publicaties.

4 Beoordelingsmodel

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Door de tijd heen

---

1 maximumscore 2

De juiste volgorde is:

4, 5, 3, 6, 2, 1

Opmerking

Als door het weglaten van één foutief geplaatst nummer een verder foutloze reeks ontstaat, wordt 1 scorepunt toegekend.

2 maximumscore 2

In een juist antwoord wordt een historisch juiste relatie gelegd tussen één van de voorbeelden van liefdadigheid uit vraag 1, een politiek motief en een kenmerkend aspect uit de tijd van het voorbeeld.

(Bijvoorbeeld: Door het stellen van eisen aan het bouwen van fabrieksarbeiderswoningen (6) liet het stadsbestuur zien dat zij actief werkte aan het oplossen van de sociale kwestie, waardoor de sociale spanning verminderde).

Prehistorie en oudheid

---

3 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- In economisch opzicht kun je concluderen dat er sprake is van onderlinge contacten, omdat de wegen dorpen verbinden waardoor gemeenschappen waarschijnlijk met elkaar kunnen handelen 1
- In sociaal opzicht kun je concluderen dat er sprake is van een georganiseerde samenleving, omdat er veel mankracht nodig is om de weg aan te leggen (waarschijnlijk gaat het om een landbouwsamenleving) 1

4 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Dit dodenboek kan geen sterk bewijs leveren voor deze conclusie, omdat dodenboeken geen reëel maar een ideaal beeld weergeven / zijn doortrokken van magische en goddelijke elementen. Er kan dus moeilijk feitelijke informatie aan worden ontleend.

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

5 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Voorwaarde voor het ontstaan van het Griekse wetenschappelijk denken is dat er voldoende veiligheid / handel / welvaart / stabiele bewoning bestaat 1
- Deze voorwaarde ontbreekt in de door Thucydides beschreven situatie, maar komt wel voor in de Griekse stadstaten waar genoeg burgers vrijgesteld konden worden om met elkaar te discussiëren / er voldoende veiligheid was om aan wetenschap te doen 2

6 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

De ondergang van het Romeinse Rijk maakte handel over grotere afstanden onmogelijk, wat kon worden opgelost doordat op de domeinen een agrarisch-autarkische samenleving ontstond, die onafhankelijk was van de import van voedsel.

De middeleeuwen

---

7 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Een goede islamiet hoort de Koran in het Arabisch te lezen, daardoor breidde de kennis van het Arabisch zich over het hele rijk uit. Daarmee ontstond er een eenheidstaal die het centrale bestuur vergemakkelijkte.

8 maximumscore 2

Kern van een juist antwoord is:

Door het ontstaan van een geldeconomie was meer handel mogelijk, waardoor het hofstelsel minder zelfvoorzienend hoefde te zijn / de herendiensten / betalingen in natura door de boeren vervangen konden worden door pachtbetaling in geld.

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

9 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Deze bron is geschikter voor beantwoording van onderzoeksvraag 2, omdat in de bron een antwoord wordt gegeven op de vraag naar een motief voor deelname aan de kruistocht (bijvoorbeeld dat christenen op kruistocht gaan, omdat pelgrims niet langer veilig naar het Heilige Land kunnen reizen) 1
- Deze bron is twee eeuwen na de kruistocht gemaakt (en geeft daarmee informatie over de motivatie die achteraf aan de kruistochten is gegeven) 1
- Deze bron is minder geschikt voor beantwoording van onderzoeksvraag 1, omdat de bron pas twee eeuwen na de kruistocht is gemaakt (waardoor de werkelijke successen tijdens de eerste kruistocht niet meer kunnen worden bepaald) 1
- De maker wil de kruistocht achteraf legitimeren (waardoor de behaalde successen rooskleuriger worden voorgesteld dan deze in werkelijkheid waren) 1

Opmerking

Alleen voor de combinatie van de juiste onderzoeksvraag met een juist argument worden scorepunten toegekend.

10 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

De hertog steunde de universiteit omdat hij behoefte had aan deskundigen / goed opgeleide ambtenaren die hem bij konden staan in een centraal bestuur.

Door de tijd heen

---

11 maximumscore 2

De juiste volgorde is:

3, 1, 4, 2, 5, 6 of 3, 4, 1, 2, 5, 6

Opmerking

Als door het weglaten van één foutief geplaatst nummer een verder foutloze reeks ontstaat, wordt 1 scorepunt toegekend.

Vroegmoderne tijd

12 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Vasari zag de periode voor de veertiende eeuw waarin de klassieke kunsten geen rol speelden als een tussenperiode, de middeleeuwen, tussen zijn eigen, volmaakte tijd en de klassieke oudheid die het waard was opnieuw te herleven (in de renaissance).

13 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- De opkomst van de steden in West-Europa leidde tot het toenemen van de handelscontacten met onder andere Noord-Italië 1
- Handelaren die tussen West- en Zuid-Europa rondreisden namen het boek van Vasari mee en verkochten het aan geïnteresseerden 1
- Zo raakten de werken en ideeën van renaissanceschilders en -kunstenaars ook bekend in Noord- en West-Europa 1

14 maximumscore 4

Een juist antwoord bevat twee van de volgende elementen:

- Rafaël illustreert de hernieuwde oriëntatie op het klassieke erfgoed door de Griekse filosofen als onderwerp te kiezen.
- Rafaël illustreert de ontdekkingsreizen door te verwijzen naar het sextant.
- Rafaël illustreert het nieuwe mensbeeld van de renaissance door zichzelf af te beelden op het fresco.
- Rafaël beeldt wetenschappers uit zoals wiskundigen. In de zestiende eeuw ontstond een nieuwe wetenschappelijke revolutie (gebaseerd op de Oudheid).

per juist element 2

Opmerking

Alleen bij een juiste combinatie van ontwikkeling en voorbeeld mogen scorepunten worden toegekend.

Vraag	Antwoord	Scores
15	<p>maximumscore 4</p> <p>Kern van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De wereldeconomie kon ontstaan als gevolg van de Europese expansie die uit deze gebeurtenissen blijkt door de aanwezigheid van Spaanse zilvermijnen in Zuid-Amerika / de aanwezigheid van Spaanse en Nederlandse schepen rond Cuba • Deze gebeurtenissen kunnen als bewijs dienen voor het bestaan van een wereldeconomie, omdat de economische gevolgen ervan in heel Europa merkbaar zijn (wat duidt op een internationaal / onderling afhankelijk economisch stelsel) 	<p>2</p> <p>2</p>
16	<p>maximumscore 1</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <p>Het gaat hierbij om de opkomst van het nationalisme (omdat het nationale verleden wordt verheerlijkt).</p>	
17	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De abolitionisten zijn tegen de slavenhandel en door een afbeelding te tonen waarbij de slaven op mensonterende wijze vervoerd worden, willen zij duidelijk maken dat er een einde moet komen aan de slavenhandel • De afschuw over de afbeelding wordt versterkt door de verlichtingsgedachte die ervan uitgaat dat mensen gelijk zijn aan elkaar 	<p>2</p> <p>2</p>
18	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <p>Je twijfelt aan de bruikbaarheid van deze afbeelding voor je onderzoek, omdat het hier gaat om een vorm van propaganda, wat de weergave te zeer kan hebben gekleurd / waardoor er geen zekerheid bestaat dat dit een feitelijk juiste weergave is, waardoor deze bron minder betrouwbaar is.</p> <p>of</p> <p>Je twijfelt aan de bruikbaarheid van deze afbeelding voor je onderzoek, omdat het hier gaat om een vorm van propaganda, die niet representatief hoeft te zijn voor de slavenhandel, omdat het hier slechts over één schip gaat / dit schip slechts drie keer gevaren heeft.</p>	
19	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <p>De katoen werd geproduceerd door slavenarbeid op plantages. Door de Industriële Revolutie nam de vraag naar katoen toe waardoor het aantal slaven moest groeien.</p>	

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Moderne tijd

20 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Afspraken over de verdeling van Afrika zijn volgens Ferry:

- op economisch gebied noodzakelijk, omdat de industrie van de Europese landen niet zonder Afrikaanse grondstoffen/afzetmarkten kan 1
- voor de binnenlandse politiek wenselijk was, omdat kolonisatie van Afrika een sociale revolutie kan voorkomen 1
- voor de buitenlandse politiek onvermijdelijk, om de tussen de industriële landen onderlinge ontstane concurrentie in goede banen te leiden 1

21 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Uit bron 9 blijkt dat de SDAP een emancipatiebeweging is voor arbeiders 1
- Uit bron 10 blijkt dat de VDB algemeen kiesrecht en sociale wetgeving wil 1
- Beide partijen willen via de parlementaire weg, met kiesrecht voor de arbeiders, strijden voor een eerlijkere verdeling in de samenleving / voor sociale wetgeving. Door het kiesrecht te willen uitbreiden voor de arbeiders dragen ze bij aan een verdere democratisering 2

22 maximumscore 4

Een juist antwoord bevat de twee volgende elementen:

- De VDB heeft liberale opvattingen omdat zij de klassenstrijd verwerpt / het streven naar afschaffing van het persoonlijk eigendomsrecht op productiemiddelen afkeurt / zij aangeeft dat iedereen zich (vrij) moet kunnen ontwikkelen 2
- De VDB heeft opvattingen die aansluiten bij het socialisme omdat zij het idee verwerpt dat de staat slechts noodgedwongen mag ingrijpen / meer staatsinvloed wil / sociale wetgeving nastreeft 2

23 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Het was noodzakelijk in deze periode in de Verenigde Staten om in de economie in te grijpen, omdat de crisis/depressie zeer grote sociale gevolgen had 1
- De foto laat zien hoe zwaar de Depressie de bevolking treft, waarmee duidelijk wordt dat de liberale beleidsopvatting van niet ingrijpen door de overheid niet meer kan worden doorgevoerd / dat er wel moet worden ingegrepen om de grote ellende te bestrijden 2

Vraag	Antwoord	Scores
24	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is: Uit de poster blijkt dat de NSB:</p> <ul style="list-style-type: none"> • probeert in te spelen op de onvrede van de arbeiders door de tegenstelling tussen arm en rijk te benadrukken / te suggereren dat de “bonzen” hen in de steek laten • probeert in te spelen op de onvrede van de middenstand door de tekst “de middenstand gaat ten onder” • zich afzet tegen de sociaaldemocraten door de leus “democratie is werkersarmoede” / door hun kritiek op fractievoorzitter Albarda • zich in deze poster afzet tegen de kapitalisten door de leus “wij zijn binnen” 	<p>1</p> <p>1</p> <p>1</p> <p>1</p>
25	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is: De Kristallnacht was geen spontane actie, omdat van tevoren instructies voor de vernielingen zijn uitgevaardigd (wat niet past bij de boodschap van de spontane volkswoede).</p>	
26	<p>maximumscore 3</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is: Het is vanuit politiek oogpunt verklaarbaar dat Hannie Schaft:</p> <ul style="list-style-type: none"> • als communiste tegen het nationaalsocialisme was, omdat het communisme uitgaat van de gelijkheid tussen mensen, terwijl het nationaalsocialisme de ongelijkheid (zoals van het joodse deel van de bevolking) als uitgangspunt heeft • door de naoorlogse regering onderscheiden werd voor haar activiteiten omdat zij zich actief had ingezet om de bezetter te bestrijden • vanaf de jaren 1950 publieke herdenking van haar dood gevoelig lag, omdat Nederland verwickeld was in de Koude Oorlog waarbij zij als communiste als vijand werd gezien 	<p>1</p> <p>1</p> <p>1</p>
27	<p>maximumscore 3</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Een kenmerk van een totalitaire staat is dat deze het juiste denken wil doorvoeren / de privésfeer wil beheersen • Dit kenmerk is aanwezig in de DDR, want de scholier Dietrich wordt op straat aangesproken door een man die hem verbiedt een overhemd uit het Westen te dragen / hem wijst op de juiste DDR-mentaliteit • In de DDR is het bewind er in 1955 nog niet in geslaagd de samenleving volledig te beheersen, want er zijn nog contacten met het Westen / er is nog invloed van buitenaf, want Dietrich krijgt een Westers overhemd van zijn tante / kan zijn vakantie nog doorbrengen bij zijn tante in West-Duitsland 	<p>1</p> <p>1</p> <p>1</p>

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

28 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Het DDR-bewind probeert contacten tussen Oost en West te beperken, om de eigen bevolking beter te indoctrineren. Met het bouwen van de muur kan het bewind contacten, zoals die van de scholier / Dietrich, voorkomen / controleren.

29 maximumscore 3

Uit het antwoord moet blijken dat:

- de foto met tekst “Overwinnaar van het Britse Rijk” van Idi Amin een dappere held maakt / hem op één hoogte met de onafhankelijkheidsstrijders uit de dekolonisatieperiode zet 1
- Idi Amin de Oegandezen / andere Afrikanen wil bereiken die nog anti-Engelse / antikoloniale sentimenten koesteren 1
- met het verspreiden van de boodschap via T-shirts Idi Amin snel zo veel mogelijk mensen wil bereiken met het nieuws over de machtsgreep / verspreiding via een T-shirt goedkoop is / past bij de gebrekkige infrastructuur in Oeganda/Afrika 1

5 Inzenden scores

Verwerk de scores van alle kandidaten per school in het programma WOLF.
Zend de gegevens uiterlijk op 3 juni naar Cito.

6 Bronvermeldingen

- bron 1   Leendert P. Louwe Kooijmans (red.), Nederland in de prehistorie, Amsterdam 2005, plaat 30.
- bron 2   R. Worsnop, Ancient Egypt, Londen 1991, pag. 14.
- bron 3   Ammianus Marcellinus. Res Gestae. Boek XVIII. Vertaling: A. Blom (2001).
- bron 4   7000 jaar wereldgeschiedenis, De middeleeuwen, Rotterdam 1978, pag. 125.
- bron 5   H.van Haaren, De beeldende kunst in de Renaissance, Haarlem 1971, pag. 31.
- bron 6   Trustees of the British Museum.
- bron 7   E. van de Bilt en J. Toebees (red.), Een samenleving op de rails, Nijmegen 1995, pag. 125.
- bron 8   H. von der Dunk, Speurtocht door de Eeuwen heen, deel 3, Groningen 1977, pag. 105.
- bron 9   P.J. Oud, Honderd jaren, een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland, 1840-1940, Assen 1979, pag. 165.
- bron 10   P.J. Oud, Honderd jaren, een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland, 1840-1940, Assen 1979, pag. 176.
- bron 11   Hans-Michael Koetzle, Taschen - Photo Icons, The story behind the pictures, Keulen 2005, pag. 188.
- bron 12   F. Verhagen, Ooggetuigen van de Amerikaanse geschiedenis, Amsterdam 2008, pag. 168.
- bron 13   Günter Brakelmann, Evangelische Kirche und Judenverfolgung, Drei Einblicke, Hartmut 2001, pag. 47-48.
- bron 14   Dietrich Garstka, De zwijgende klas, Oost-Duitse scholieren trotseren de staat, Amsterdam 2008, pag. 98.
- bron 15   P. Lindhout, Veel vaderlanden op weg naar een natie, Rijswijk 1995, pag. 55.